

Fons romànic d'alguns refranys hispànics

No em cal explicar-vos com és de gran el meu agraïment per la concessió d'aquest preat guardó de Doctor honoris causa. No és cap recurs a la "captatio benevolentiae" si us dic que per a mi ha estat una satisfacció molt gran, no esperada, car no me'n considero mereixedor. Però estic molt content de rebre aquest doctorat a Barcelona, ciutat en la qual m'he educat, és clar que en l'altra Universitat, única existent en la llunyana època en que vaig estudiar la llicenciatura de Filosofia i Lletres, secció de Filologia Romànica. En aquests moments penso en molts dels meus professors (Antoni Badia i Margarit, Martí de Riquer, Joan Bastardas, Felip Mateu i Llopis) i en els meus companys, i sobretot penso amb enyorança en la meua dona, que hauria estat tan contenta de venir a aquesta cerimònia, la qual, estic segur, contemplarà des del cel.

Gràcies al meu padrí Amadeu Soberanas per les seves amables paraules. Ha fet una "laudatio" excessiva, que és una prova més de la nostra vella amistat, la qual ens portà a "cartejar mant diccionari" i publicar en col·laboració diversos treballs. També voldria mostrar el meu agraïment, en la persona d'en José Manuel Blecua, a tots aquells que han promogut aquest acte. No voldria oblidar ningú i sé que han estat nombrosos els factors de la investidura. A tots moltíssimes gràcies. Procuraré mostrar-me digne d'aquesta distinció.

He tingut la sort que els diversos departaments de Filologia d'aquesta Universitat Autònoma de Barcelona hagin portat la generositat a distingir-me amb llur confiança. Això em duu a esmentar amb gratitud també el degà de la Facultat de Filosofia i Lletres, així com els directors dels departaments de Filologia Espanyola, Filologia Catalana, i Filologia Francesa i Romànica. Desitjaria correspondre, en la mesura de les meves forces, parlant de les possibilitats d'estudi conjunt de les llengües romàniques.

Ja sé que avui l'estudi de la filologia romànica, tal com es practicava fa alguns anys, està en crisi o no està de moda, però goso dir que les perspectives d'anàlisi contrastiva de les diverses llengües que conformen la Romània no estan esgotades, ben al contrari. Sé per experiències recents que alguns alumnes volen saber d'on ve tal mot, per quina causa es diu així, quina era la forma primitiva, també s'interessen pels texts antics, per la paleografia, etc. Materials per treballar en el que anomenaríem "Philologia perennis" n'hi ha afortunadament encara molts i són del major interès.

1. Voldria ací indicat breument un possible camp d'estudi en la paremiologia comparada de les llengües neollatines, i m'entretindré a resseguir la repercussió dels *Adagia* d'Erasmus de Rotterdam en uns "plagis" (després explicaré l'abast dels plagis) de l'aragonès Palmireno (1560) i d'un lexicògraf portuguès el 1570.

Els *Adagia* d'Erasmus, famós recull de refrany i frases fetes publicat per primera vegada a París l'any 1500, tingué a la nostra Península un destí particular. No se'n féu cap adaptació, hom els manlevà (dic manllevar per no dir furta) sense vergonyà. Un professor de l'Estudi General de València, aragonès d'Alcanyís, un xic estrofolari i desgavellat, anomenat Lorenzo Palmireno,¹ ben conegut en la lexicografia,² publicà a Saragossa, l'any 1560, un llibre títulat

¹ Andrés Gallego Barnés, *Juan Lorenzo Palmireno (1524-1579). Un humanista aragonés en el Studi General de Valencia*, Zaragoza, Institución "Fernando el Católico", 1982.

De vera et facili imitatione Ciceronis amb el propòsit d'ensenyar la bona llatinitat als minyons.³ L'obra és un «totum revolutum», on hi ha de tot. Però a nosaltres ara ens interessa la part que dedica als refranys. Està el nostre home en un diàleg en llatí donant bons consells gramaticals i de tota mena al deixeble. De sobte (fol. Q), el discipulus, passant al castellà, pregunta:

«-Señor, quando querré conuertir de romance en latín un refrán, ¿bastar me ha tomar los vocablos de Cicerón?

Palmireno li retruca:

«-Muy frío sería dezir *asinus multorum a lupis voratur*. Cata aquí el orden:
¶ ADAGIORUM CENTVRIAE QUINQUE».

Comença aleshores una relació de proverbis. Es a dir que el mestre es proposa de donar 500 refranys en castellà i llur traducció en un bon llatí ciceronià.⁴ Però l'home es cansa i només n'ofereix 198,⁵ tots no són refranys i no tots són en castellà, ans n'hi ha alguns pocs en català.⁶ El primer de la llista és el que amb llatí macarrònic volia el deixeble (*asinus multorum a lupis voratur*). Però l'expressió del castellà *Asno de muchos, lobos se lo comen* és per a Palmireno aquest bell adagi: «Multitudo imperatorum Cariam perdidit», amb al·lusió a la Cària, regió de l'Àsia Menor. Ara bé, aquests elegants refranys llatins el nostre home els ha pres sense dir-ho dels *Adagia* d'Erasme. Hi ha més, a la nostra Península: el 1570 era publicat a Lisboa postum un diccionari llatí-portuguès del "cristiano novo" Jerónimo Cardoso.⁷ L'obra segueix molt d'aprop el *Lexicon* de Nebrija, però té la particularitat que en molts lemes ha afegit, com a il·lustració, exemples de frases llatines i aquestes casualment resulten ser els *Adagia* erasmians, sense però haver-ho advertit enlloc; segurament per por de la Inquisició. I d'aquesta manera nosaltres tenim, per exemple, la frase que adés hem vist de Palmireno, la qual esdevé en el recull portuguès: *Caria se perdeo por ter muitos mandadores* i l'explicació de Cardoso: «Dà a entender onde muytos mandam et ninguem obedece auerá destroyçam» (fol. 134v^oa).

² Vegeu Germà Colón i Amadeu-J. Soberanas, *Panorama de la lexicografia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1991, 2a. ed., pp. 87-89; Gloria Clavería Nadal, «Humanismo y pedagogía en el Vocabulario de Juan Lorenzo Palmireno» *Actas del I Simposio sobre Humanismo y pervivencia del mundo clásico*, Cádiz, 1993, pp. 329-341.

³ *Laurentii Palmyreni de vera & facili imitatione Ciceronis. cui aliquot opuscula studiosis adolescentibus vtilissima adiuncta, vt ex sequenti pagella cognosces*. Cesaraugustae. 1560; [al colofó: «...en casa de Pedro Bernuz...»].

⁴ Vegeu-ne l'edició d'André Gallego, *Les "refraneros" de Juan Lorenzo Palmireno*, Thèse de 3ème Cycle soutenue devant la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Toulouse, 1969.

⁵ «Intención tenía de darte estos adagios hasta quinientos, pero veo que es materia que se olvida mucho, no quiero cargarte de tanta carga» (Q 9 r°)

⁶ Són els següents: «En açò me va la pell dels dumenges// Res ad Triarios redijit» (núm. 9), «Vlls de alfereciat// Atrei oculi» (núm. 18); «Càrrega que plau no pesa// Mars haud concutit sua ipsius arma» (núm. 34), «Qui massa-s pressa de cru-menja// Canis festinans caecos parit catulos» (núm. 175), «Tot és bambolla de sçabó, o más el ruido que las nuezes// Tantali horti» (núm. 188), «Cabanés és tot lo món// Bos alienus subinde foras prospectat» (núm. 196). Alguns altres resulten híbrids: «Tanto es de gros que no hay quien lo manje// Fastuosus maximus» (núm. 153).

⁷ Cardoso, Jerónimo, *Dictionarium latino-lusitanicum et viceversa lusitanico-latinum*, Coimbra, 1570.

Dispossem, doncs, d'una bona base de comparació en les parèmies hispàniques i més endavant em proposo donar a conèixer conjuntament els repertoris de sentències de Palmireno i de Cardoso encarades amb l'original d'Erasme de Rotterdam, en una edició que ja tinc enllestida. Penso que és una bona base per l'estudi comparatiu d'àmbit hispànic. Cardoso més aviat tradueix literalment i després explica el sentit del proverbi.

I ara vegem uns exemples del plagi de Palmireno que curiosament tenen alguna relació amb la literatura catalana.

Al *Tirant lo Blanch* trobem l'expressió *veure la randa als peus*. En aquell bonic passatge quan Carmesina besa la mà a Tirant, enlloc de fer-ho el cavaller a la dama, el nostre heroi respon així:

«A mi no put honor -dix Tirant-, ans ho tinch a molta gràcia e mercè. Mas *veig la randa als peus*, car ço que yo deuria fer vostra magestat s'i és volguda cuytar. E si tal liçència la altesa vostra me dava, de besar-vos les mans tota hora que yo volgués, e com me tendria per benaventurat! E molt més ab los peus e les cames ensemps.

La princesa li tornà a pendre les mans e dix:

-Les tues mans, senyor capità, vull que d'ací avant tinguen privilegi sobre mi, en qui tens bon dret» (cap 161).⁸

Deixeu-me aclarir prèviament, potser per als per als més joves, què és la *randa*. Avui tan en català com en castellà el mot *randa*, ornament dels vestits, comença a fer-se vell; la gent parla de *puntes* (o en castellà d' *encajes*), pero antigament era un terme ben corrent.⁹

La imatge de la randa als peus es justifica perquè en un vestit els ornaments, les puntes, van en lloc visible i no pas als peus on no es veuen;¹⁰ doncs, les coses a l'inrevés. Fins ara no coneixia res de semblant en castellà més que la traducció literal de l'edició de Valladolid del 1511:

«-A mi no me hiede honor -dixo Tirante-, antes lo tengo a mucha merced; mas veo la randa a los pies, que lo que yo deviera hazer vuestra magestatd lo ha hecho primero...»¹¹.

⁸ Joanot Martorell, *Tirant lo Blanch*, ed. Albert Hauf, València, 1990, I, pp. 381-382.

⁹ Encara Lope de Vega, per exemple, ponderava «el más delgado cendal con mucho respunte y randa», en *Las almenas de Toro*, acte II (1620). L'anomenat *Diccionario de Autoridades* defineix *randa* (s.v.) així: «Adorno que se suele poner en los vestidos y ropas y es una especie de encaxe, labrado con aguja ò tejido, el qual es mas grueso, y los nudos mas apretados que los que se hacen con palillos [...]».

¹⁰ Aquest refrany de Gonzalo Correas ens ajudarà a comprendre el sentit de la randa als peus: *Las tetas en holgura, lo de aiuso en lobregura*, que l'autor comenta així: «Dízese porke los kabezones son de lienzo i labrados en las kamisas de las muxeres, i de los pechos abaxo el rruedo de estopa gorda. Dura este uso entre labradoras i xente pobre; mas ia entre las de más punto hazen toda la camisa de lienzo, i las rregalonas, de Olanda». Pel comentari, el refrany al·ludeix a un temps més antic. Vegeu Louis Combet (ed.), *Vocabulario de refranes y frases proverbiales (1627)*, Institut d'Etudes ibériques et ibéro-américaines de l'Université de Bordeaux, 1967, p.212a [= la nova edició d'aquest *Vocabulario*, Editorial Castalia, Madrid, 2000, p. 456, núm.1139]

¹¹ *Tirante el Blanco*, ed. M. de Riquer, Madrid, 1974, II, p. 379 (Clásicos Castellanos, núm. 189).

La traducció italiana de Lelio Manfredi del 1538 ha evitat l'escull de l'adagi:

«Io non mi reputo honore -disse Tirante- questo, anzi io l'ho a molta gratia e mercede; *ma io veggo che la cosa va al contrario*, ché quello que far dovrei la maestà vostra con fretta l'ha fatto...».¹²

Doncs bé, aquesta expressió també surt en castellà en el nostre Palmireno com a: *la randa va a los pies* per a traduir *Currus bouem trahit*, sentència que, per la seva banda, Cardoso transposa i explica així «O carro leua os bois. Dirseha das cousas as auessas como: ho mohinho vay a agoa» (fol. 48v^ob). Ara bé, dóna la casualitat que l'adagi no és forjat per Erasmus, qui en reprén un d'antic i ben conegut. Només que l'humanista hol·landès fa, almenys en algunes edicions, un canvi per millorar el llatí (*plaustrum* en lloc de *currus*) i posa: *Plaustrum bouem trahit* (1.7.28).

Amb aquesta parèmia de *Currus bouem trahit* s'expressa el que ací en diem *Començar la casa pel terrat / per la teulada* i en castellà *Comenzar la casa por el tejado*, és a dir, 'fer una cosa abans que una altra, la qual lògicament l'hauria de precedir'. Quan vaig començar a aprendre les llengües romàniques em sobtava que el francès i l'italià en deien: *Mettre la charrue devant les boeufs* i *Mettere l'aratro davanti ai buoi*.¹³

L'expressió franco-italiana troba en espanyol un paral·lel afí, però poc usat: *Poner el carro delante de los bueyes* (citada per alguns autors moderns, com Carmen Martín Gaité¹⁴ o Eugenio Montes);¹⁵ ja s'hi troba en el repertori de *Terreros* de 1786, s.v. *buei*, però no en els reculls habituals de Covarrubias, Correas o el *Diccionario de Autoridades* i sembla no tan corrent com la de *Empezar la casa por el tejado*, almenys jo l'ignorava. Cfr. també el català de les Balears: *Passar l'arada davant els bous* (Mallorca y Menorca, segons el *DCVB*); el més usual en aquesta llengua és *Començar la casa per la teulada*. També l'italià coneix *Incominciare la casa dal tetto*, com la construcció espanyola, però el seu ús és bastant més rar, segons he pogut esbrinar fent enquestes entre els parlants.

La locució amb els bous prové del fons llatí: *Currus boves trahit*. En Espanya sols la trobo enregistrada en el *Diccionario de vocablos castellanos, aplicados a la propiedad latina*, Salamanca, 1587, on es llegeix:

« "Lo que auía de cantar el carro cantan los bueyes". Usamos deste quando vemos desorden en algunas cosas que se hazen. Adag.: *Currus boues trahit*».¹⁶

¹² *Tirante il Bianco*, ed. G. Sansone et alii, Roma [1984], p. 462. Aquesta traducció potser ens dóna la solució de l'estrany passatge «A mi no *put* honor», «-A mi no me hiede honor», que no veig que ningun comentador hagi explicat (llevat de Coromines qui s'equivoca en la citació i en la interpretació, *DECat*, VI, p. 850b.29-33, i també suposa que Tirant usa l'expressió «diverses vegades» quan en realitat només surt ací); això de *putir* no casa massa bé amb l'escena. Potser es tracta, com interpreta l'italià, de **reput* 'considero', més lògic.

¹³ Cf. Jesús Cantera i Eugenio de Vicente, *Selección de refranes y sentencias (francés-español)*, Madrid, Editorial de la Universidad Complutense, 1984, I, p 205, núm. 205. També en portuguès es diu *pôr o carro adiante dos bois*.

¹⁴ «A pesar de que no soy amiga de establecer nada de antemano o, como dicen en mi tierra, de poner el carro delante de los bueyes, hago una excepción» (Carmen Martín Gaité, *El cuento de nunca acabar*, 133).

¹⁵ Cf Manuel Seco, *Diccionario del español actual*, s.v. *carro*). Sembla, però, que l'expressió és ben viva, si ens fixem en la remarca de Carmen Martín Gaité: «como dicen en mi tierra », supra, nota 14.

¹⁶ Citat pel *Tesoro lexicográfico* de S. Gili Gaya, Madrid, CSIC, 1947, s.v. *carro*.

Picada la meua curiositat, he començat a cercar, i en efecte la comparació amb els bous que van darrere l'arada ja és força corrent en francès antic i francès mitjà. Esmentem solament un parell d'exemples entre molts¹⁷ que es podem espigolar::

Marques: «Vostre fille vos *torne la charue devant les bues*». ¹⁸

Drouart la Vache: «par les paroles tu vues
Mestre la char devant les bues
Et troubler l'ordre de Nature» .
¹⁹

També en italià la locució *Mettere il carro davanti ai buoi* ve dels temps vells. Vet ací un exemple de Bencivenni (4-101):

«Ma molte genti di religione *mettono ai buoi innanzi il carro*; e ciò è lor dannagio, che più cheggiono le cose temporali che le spirituali, e mettono innanzi ciò che dee esser di dietro». ²⁰

La imatge remunta a l'autor grec Llucià de Samòsata. L'anglès coneix així mateix des d'antic la imatge, amb els bous i l'arada, ara, però, l'animal és el cavall i l'instrument el carro (*Put the car before the horse*), i ja en llatí medieval n'hi ha mostres, segons el *Thesaurus* de Singer:²¹ *Bobus praefertur aratrum* diu Stephanus Tornacensis en les seves *Epistolae*²² de la segona meitat del segle XII i als *Carmina Burana* del XII-XIII es cantava *Neque bubus aratrum proficiam*²³

Tinc, doncs, la impressió que els escadussers esments en les llengües hispàniques de la randa als peus i dels bous davant l'arada són les romanalles d'una presència més conspícua, i que, puix no hem estudiat històricament massa les parèmies, com s'ha fet a altres indrets, no han estat recollits en els grans repertoris europeus i a nosaltres ens semblen excepcionals.²⁴

¹⁷ *Thesaurus Proverbiorum Medii Aevi. Lexikon der Sprichwörter des romanisch-germanischen Mittelalters*, begründet von Samuel Singer, herausgegeben vom Kuratorium Singer der Schweizerischen Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften, Berlin / New York: Walter de Gruyter, 1995-, t.9, p.334 (s.v. *Rind*, apartat 25.4) i t. 12, pp. 312-313 (s.v. *Wagen*, apartat 5.4).

¹⁸ *Thesaurus Proverbiorum Medii Aevi*, s.v. *Rind*, § 2.5.4.

¹⁹ Drouart la Vache, *Li Livres d'Amours*, éd. R. Bossuat, Paris, 1926, vv. 2128. Cf. Giuseppe di Stefano, *Dictionnaire des locutions en moyen français*, Montréal, CERES, 1991, pp. 144-145.

²⁰ Salvatore Battaglia, *Grande dizionario della lingua italiana*, s. v. *bue*.

²¹ Vegeu sobretot *Thesaurus Proverbi Mediai Aevi*, loc. cit. , IX, 1999, pp. 334-335, s.v. *Rind*.

²² *Bobus praefertur aratrum* 'Den Ochsen wird der Pflug vorgespannt' (Stephanus Tornacensis, *Epistolae*; in J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus*, series latina, 1844-1855; 71 (363B)) [datació: ca. 1163-1230].

²³ *Neque bubus aratrum proficiam* 'Und ich werde den Rindern nicht den Pflug voranstellen' (*Carmina Burana*, ed. A. Hilka / O. Schumann / B. Bischoff, 1930-1970; 178, 2, 4.) [datació: s.XII-XIII].

²⁴ Naturalment que hi ha moltes maneres d'expressar el concepte. Per exemple, l'alemany recorre a *Das Pferd beim Zwang aufzäumen*, literalment "embridar el colleró al cavall per la cua" i és molt més freqüent que *den Pflug vor den Ochsen spannen*. Per cert que també en castellà Núñez porta *Reniego de caballo que se*

§2. Encara un altre refrany ens detindrà un instant. Recordem que Lazarillo de Tormes, després d'abandonar el cec, al qui ha infligit la malifeta del "poste", va a raure amb el "clérigo de Maqueda", circumstància que li inspira aquesta reflexió: *Escapé del trueno y di en el relámpago*.²⁵ Es una manera, entre tantes d'expressar l'empitjorament, el pas d'un estat dolent a un de pitjor, per exemple, *Yo me era negra y vistiéronme de verde, Salió del lodo y cayó en el arroyo, Fumum fugiens in ignim incidi, Vom Regen in die Traufe kommen*. Aquí el que a nosaltres ens interessa és com el Palmireno expressa aquesta situació. Ell en diu: *La sardina de Blanes que por huyr del fuego dio en las brasas*.²⁶ El corresponent text d'Erasme acut a una sentència clàssica ben coneguda: *Evitata Caribdi in Scyllam incidere*, que també segueix de prop Cardoso, és a dir, hom cau contra l'escull de Scylla tot volent evitar el l'avenc de Caribdis.

Però vinguem a la sardina de Blanes. No he aconseguit esbrinar què és aquesta sardina, ni tampoc per quin motiu ha de ser de Blanes; potser que la causa de la tria sigui l'assonància *brases:: Blanes*; la menció de Blanes prové d'una extensió de la ben coneguda dita «Fugir del foc i caure a (o: donar en) les brases». Però el més curiós és que aquest proverbi el trobem per terres de València ja el 1415, quan els jurats el repeteixen en llurs cartes, com en una a les autoritats municipals d'Énguera:

«E los pexents les erbes en virtud de nostra franquea, ignorantment, cuydants squivar perill de hun boalar, cahen en altre, axí *com la sardina de Blanes, que, exint de la paella, cau en les brases*, ço que redunda en notori dan de aquesta ciutat e habitants, franqueses e libertats de aquella, e, per consegüent, a nosaltres no par rahonable semblant acte».²⁷

Vegeu encara aquesta lletra adreçada el 1422 a la reina Maria el 1er de desembre de 1422:

enfrena por el rabo. Cf. *Thesaurus Proverbiorum Medii Aevi*, op. cit., IX, 1999, p. 118, s.v. *Pferd*.

²⁵ *Lazarillo de Tormes*, ed. Francisco Rico, Madrid, 1987, p. 47; vegeu la nota núm. 6 de l'editor.

²⁶ Ed. André Gallego, p. 94, núm. 146.

²⁷ Publicat per Agustín Rubio Vela, «El ganado de Valencia y los pastos del reino. El avituallamiento urbano bajomedieval como factor de conflictividad», dins G. Colón Domènech i J. Sánchez Adell, *Vida rural i ramadera*, Castelló de la Plana, 1999, pp. 691-692 (= *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. LXXX).

«E com après los dits mercaders hajen volgut cobrar ço del lur, lo dit procurador ho denegà, segons dien, pretenent que serien robes de jenoveses, e a la fi ha-ls-ne pres com a *la sardina de Blanes, que, saltant de la paella, dóna en les brases*».²⁸

En una altra a Bartomeu Miralles, procurador reial del Rosselló, datada el mateix dia exposen:

E no·ns han sabut dir de cert si·l depòsit és estat fet en vostre poder o de vostre lochtinent quesvulla sia, car, segons dien, ha-ls-ne pres com a *la sardina de Blanes, que, saltant de la paella, dóna en les brases*, car, creents haver meses en loch segur lurs robes e avers, troben-se frustrats, car han demanades aquelles, les quals los són denegades restituir.²⁹

Devia ser una dita popular i coneguda, puix que no resulta un esment isolat ja que és utilitzat el 1415 i set anys després a València, i el 1421 a la vila d'Igualada (*la sardina de Blanes que volent fugir al foc, salta de la paella e dóna en les brases*)³⁰ i que ressona segle i mig més tard en la llista de Palmireno. Això prova que a València afectava una cosa situada, sembla, en l'aleshores poblet de la comarca de la Selva. Les terres de la nostra llengua no vivien tan isolades.

Segons he pogut comprovar més tard, un cop passada l'emoció de la descoberta, l'al·lusió a aquesta sardina de Blanes ja apareix en castellà abans de Palmireno: en els *Refranes famosísimos y provechosos glosados*, edició de Burgos 1509: *Sardina de Blanes; que saltando del fuego dio en las brasas*³¹, també en l'anònim de 1541: *La sardina de Blanes: que saltando del fuego dio en las brasas*³² i en el *Libro de refranes* de Pedro Vallés, publicat a

²⁸ Vegeu *Epistolari de la València medieval (II)*, introducció, edició, notes i apèndixs a cura d' Agustín Rubio Vela, València/Barcelona, 1998, p. 79. L'editor ha tingut l'amabilitat, que li agraeisc molt, de donar-me les circumstàncies d'aquesta carta a la reina (AMV, LM, g3-16, f. 63r-v; 1422, 1 de desembre). Els jurats de València demanen la restitució de totes les "robes e mercaderies" propietat de valencians que foren confiscades en Catalunya a una embarcació «que patroneja En Pere Martíniz, castellà». El fet va ser així: «venint vers aquesta ciutat [sc.la nau], li covengués divertir a Cochliure, [e] fon combatuda per hòmens de la nau d'En Baster, de Barchinona, que, segons se diu, armà o adobà en Cochliure, no obstant los fos denunciat com la dita nau castellana era carregada de robes de mercaders valencians». En to aspre, exigeixen la intervenció de la reina a fi de posar terme a unes accions que els edils valencians interpretaven com a una premeditada temptativa d'enfonsar el comerç de llur ciutat. En el text surt aleshores la comparació que ens interessa: «...e a la fi ha-ls-ne pres com a la sardina de Blanes, que, saltant de la paella, dóna en les brases» (f. 63r).

²⁹ AMV, LM, g3-16, fol. 64 r°. i v°.; 1 de desembre de 1422.

³⁰ Aquest text és adduït per Maria Conca i Josep Guia, *Els primers reculls de proverbis catalans*, Barcelona, PAM, 1996, p. 214, tot indicant que el treuen del DCVB (IX,971); però en aquest lloc no s'hi troba.

³¹ Eleanor S. O'Kane, *Refranes y frases proverbiales españolas de la Edad Media*, Madrid 1959, p. 210b, s.v. *sardina* (Anejo II del Boletín de la Real Academia Española).

³² *Dos refraneros del año 1541*, ed. Juan B. Sánchez Pérez, Madrid, Imprenta J. Cosano, 1944, p. 58 (col·lecció Libros Humildes).

Saragossa el 1549: *La sardina de Blanes saltó de la sartén y dio en las brasas*.³³ Després, encara el 1630 l'enregistra el mestre Gonzalo Correas.³⁴ Però l'origen de la parèmia ha de ser català,³⁵ puix que en castellà no és dóna l'assonancia *Blanes:: brasas*.

La dita encara sembla existir, i el DCVB l'enregistra (s.v. *Blanes*), sense però donar-ne documentació, i fa així: *La sardineta de Blanes, fuig del foc i cau en les brasas*. Hem de limitar-nos a constatar l'existència de la dita i a esperar que surtin noves mencions. Podem fer la mateixa constatació que adés amb la randa als peus: cal estudiar amb un criteri històric, diacrònic els nostres refranys.

§ 3. Molts més exemples podria adduir de presència en la literatura, però no ho faré per no abusar de la paciència de vosaltres. Només deixeu-me, per a fer-ne tres exemples (puix diuen que tres és un bon nombre, recordem el *Llibre de tres!*), parlar encara breument del refrany que vaig sentir per primera vegada a una amics italians: *L'ospite è come il pesce, dopo tre giorni puzza*,³⁶ que després he trobat en francès antic *De hoste et de pluie après terz jur ennuie*³⁷ i que també viu en català, per exemple a Menorca: *Hostes i peix menut, al cap de tres dies put*³⁸ i en castellà, primer al segle XIV en els *Proverbios morales* de Sem Tob de Carrión: *Cierto es -non falleçe-/proverbio toda vía; «El huésped' e el peçe / fieden al terçer día*³⁹ i al segle XVII en Gonzalo Correas: *El guéspede y el pece, a tres días hiede*⁴⁰ i que continua sent viu: *El huésped y el pez, a los tres días jíé*⁴¹ o *El pez y el huésped al tercer día hieden*.⁴² Després he sabut que aquest proverbi tenia antecedents llatins, puix que ja és esmentat per Plaute en el *Miles Gloriosus*,⁴³ i del llatí medieval, que Erasme l'esmenta en els *Colloquia* i en els *Adagia*⁴⁴ i té projecció en moltes altres llengües.⁴⁵

³³ Citat per Luis Martínez Kleiber, *Refranero general ideológico español*, Madrid, Real Academia Española, 1953, núm. 31.820.

³⁴ Gonzalo Correas, *Vocabulario*, ed. Combet : *Akontezeros á komo a la sardina de Blanes, ke por salir de la sartén kaió en las brasas*, p.70b; *La Sardina) de Blanes ke por huir del fuego dio en las brasas*, p. 185b; *La sardina de Blanes, saltó de la sartén i dio en las brasas*, ibidem. Correas registra també la variant *La sardina de Flandes ke huyendo de la llama dio en las brasas* (ibidem).

³⁵ Com han posat de relleu Conca i Guia, op. cit., p. 218.

³⁶ L'enregistra també el *Grande dizionario della lingua italiana* de S. Battaglia, XI, p. 1646b, sense donar, però cap autoritat antiga.

³⁷ *Thesaurus proverbiorum medii aevi*, s. v. *Fisch*, p. 166.

³⁸ Josep Pons Luch, *Refranyer popular [menorquí]*, Ciutadella, 1993, p. 209, núm. 1532 (Quaderns de Folklore, núm. 50)

³⁹ Dom Sem Tob, *Glosas de Sabiduría p Proverbios Morales y otras Rimas*, ed. Agustín García Calvo, Madrid, Alianza Editorial, 1974, vv. 2153-2156, p. 123; cf. també citat per Eleanor S. O'Kane, *Refranes y frases*, op. cit., s.v. *huésped*, p. 135.

⁴⁰ També en els *Adagia hispanica in romanvm sermonem conversa* (1585) de Palmireno, obra que potser pertany al seu fill Agesilao, tenim *El huésped y el pesce a tres días hiede*; André Gallego, *Refraneros*, p. 173, núm. 273.

⁴¹. Citat por Josep Pons Lluch, *loc.. cit.*

⁴² Segons A. García Calvo, ed. cit., p. 205.

⁴³ L. Stein, *Untersuchungen über die Proverbios Morales von Santob de Carrion mit besonderem Hinweis auf die Quellen und Parallelen*. Diss.Kiel, Berlin, 1900, pp. 97-98.

⁴⁴ *Thesaurus Proverbiorum Medii Aevi*, op. cit., III, 1996, p.269: «Verum est hodieque in prouerbio est, hospitem triduanum, itidem ut piscem obolare naribus» (Adag. Coll., 7v).

Doncs bé, vaig tenir la sorpresa de retrobar-me'l al *Curial i Güelfa*. En l'escena en què Curial no vol deixar la terra i allunyar-se de la bella Laquesis, el vell Melchior de Pando l'esperona perquè torni on és la Güelfa, la qual deu estar-lo esperant, i l'amonesta:

«—Curial, prenets huy comiat solament de l'emperador e partits d'ací, car *hostes e peix a tres dies puden*. E com vos vessen estar ací musant, vostra honor ne valdria menys».⁴⁶

Les nostres lletres medievals són plenes d'aquestes dites, fins i tot amb indicadors, com «diu lo proverbi», «diu lo vulgar parlar», «un vulgar proverbi que diu», «sol dir lo vulgar parlar», «diu lo català», «diu l'eximpli» i s'haurien de recollir amorosidament. Interessa integrar l'aportació hispànica al fons comú de les altres parèmies neolatines. Hi ha prou si tenim en compte el que duen les obres d'Eiximenis, de Bernat Metge, de sant Vicent Ferrer, de Jaume Roig o el *Tirant*⁴⁷ i la *Doctrina Compendiosa*, etc. per espletar-ne una bona collita.⁴⁸ No esmento el *Libre dels mil proverbis* de Ramon Llull, el *Libre de paraules e dits de savis e filosos* de Jahudà Bonsenyor o el *Franselm o Llibre de bons amonestaments* de Turmeda, ni en castellà la rica paremiologia d'origen aràbic. Aleshores entrariem amb major força en la bibliografia internacional i hi tindriem una presència, que ara és ben escassa. Així el *Thesaurus Proverbiorum Medii Aevii* de Singer, que reuneix un nombre força important de proverbis de llengües romàniques i germàniques de l'edat mitjana i en llatí medieval, despullà els texts per al seu corpus entre els anys 1896 i 1930, a una època on hi havia publicades poques manifestacions hispàniques d'aquesta mena. Ara n'hi ha més i pot haver-ne en el futur en abundància, car és paradoxal la situació en un dels països on hi ha més parèmies de tot Europa. Penseu que Sancho Panza només parlava amb refranys.⁴⁹

Ací solament he volgut donar unes mostres d'un treball, en el qual de manera interdisciplinària haurien de coincidir tant filòlegs i lingüistes com folk-loristes, etnògrafs i historiadors. Vaig començar amb uns refranys de Palmireno que jo veia que tenien paral·lelismes en la nostra literatura catalana, i a mesura que he escorcollat m'he trobat amb una vida romànica ben esplendorosa. El camp és obert a força recerques.

⁴⁵ Segons Gustavo Strafforello viu també en portuguès (*O ospede e o peixe aos tres dias fede*), en neerlandès (*Een driedaagsche gart is een last*), alemany (*Dreitägiger Gast ist Ueberlast*) i anglès (*Fresh fish and strangers stink in three days*); vegeu *La sapienza del Mondo ovvero Dizionario Universale dei Proverbi di tutti i popoli*, Torino, Augusto Federico Negro, s.d., vol. III, p. 101c. Copio les grafies com són a aquest repertori. En el modern *Dictionary of European Proverbs* recollits per Emanuel Strauss és esmentat una dita anglesa «after three days fish is unsavoury, and so is an ill guest» (London and New York, Toutledge, 1994, I, pp. 169-170, § 175).

⁴⁶ *Curial e Güelfa*, ed. R. Aramon i Serra, Barcelona, 1930, I, p. 117 (Els Nostres Clàssics, núm. 30)

⁴⁷ Francesc de B. Moll, «Els refranys del Tirant lo Blanc», *Bolletí del Diccionari de la Llengua catalana*, XV, 1933, pp. 169-172.

⁴⁸ Cf. les reflexions de M. Conca i J. Guia, *Els primers reculls*, op. cit., pp. 26-35.

⁴⁹ Així Don Quijote li retreu «la muchedumbre de refranes»: «muchas veces los traes tan por los cabellos, que más parecen disparates que sentencias... ¡Encaja, ensarta, enhila refranes, que nadie te va a la mano!» (II, cap. XLIII).